

4.4. Толерантність як передумова порозуміння і загальнонаціональної згоди

Вироблення ефективної моделі державності, зорієнтованої на консенсусну політику, зазначає В. Якушик, містить у собі два головні аспекти, а точніше – два рівні процеси планової та здійснюваної трансформації: нормативно-інституційний та духовно-концептуальний. Учений вважає, що слід виходити з багатоманітності складу українського соціуму як з реального факту, визнавати вкоріненість представників усіх основних складників в історико-цивілізаційному та політичному процесі в Україні, природну несхожість уявлень щодо громадянської згоди та шляхів її досягнення [115, с. 233-235].

Мета такої згоди – стратегічна єдність у розмаїтті, для позначення якісного стану чого в політологічних працях і в заявах політиків, як правило, вживається поняття злагоди, під чим звичайно розуміють безконфліктність у стосунках, що зумовлюється щирим прагненням до порозуміння, до консолідації зусиль з партнером-опонентом в ім'я вищого, як правило, загальнонаціонального інтересу і відмовою від протиборства з ним. Об'єктивна суспільна потреба у злагоді ніким не оспорується, що, однак, не супроводжується її втіленням у практику. Мимоволі з'являється спокуса пояснити відсутність злагоди у нашому суспільстві лицемірством, прямою оманом, спланованим політичним маніпулюванням цим популярним словом з боку нечесних політиків.

Як уявляється, причини полягають не тільки в тому, що подекуди мають місце вказані обставини і що дехто насправді зловживає даним гаслом. Слід підкреслити, що злагода характеризує деяку ідеальну мету – взаєморозуміння між різними суб'єктами політичної сфери і досягнення безконфліктності в суспільно-політичних відносинах – і в такому вигляді вона займає своє належне місце в конструкції нормативної демократії, в тому смислі, що це бажаний стан, до якого слід прагнути, і конструкт, за допомогою якого в ході його реалізації можна розкрити гуманістичний потенціал ідеї загального блага як основи єднання і консолідуючої цінності для різних груп і спільностей, людей різних національностей і вірувань, представників різних верств і професій.

Як видно, поняття злагоди несе в собі значний пізнавально-евристичний, нормативно-аксіологічний та мотиваційно-стимулюючий

зміст. Проте як безпосереднє завдання практичної політики злагода не є досяжною. Відмітимо, що політична система функціонує як динамічна цілісна система в органічному взаємозв'язку з іншими системами: економічною, культурною, етнічною, соціальною, релігійною, ідеологічною, визначальною, з яких у смислі впливу на політичну є економічна система. Правлячі групи, їхні партії та організації утворюють такий економічний організм, який задовольнив би насамперед їхні інтереси. Тому саме економічна система визначає сутність, структуру та функції політичної системи. Навряд чи можна говорити про можливість злагоди в умовах боротьби конкуруючих між собою за прибутки суб'єктів господарювання, політичними захисниками економічних інтересів яких є партії та політичні еліти.

Крім контрадикторності економічної складової, в політичних ролях відображаються протиріччя в орієнтаціях на моральні, релігійні, ідеологічні, нормативно-ціннісні системи, неоднакове розуміння прав, обов'язків і відповідальності агентів політичної системи та боротьба за їх перерозподіл.

З огляду на вищесказане, вважаємо, що операціональним поняттям має бути «згода» як фіксація пунктів практичного узгодження позицій з того чи іншого конкретного питання між політичними акторами. Згода відображає момент кооперації між ними, виступає механізмом співпраці, є передумовою розподілу функцій, без чого жодний вид діяльності колективного суб'єкта просто неможливий. Згода не передбачає уніфікації світоглядно-ціннісних орієнтацій і політичних принципів. Вона обмежується тактичними компромісами, можлива і доречна з найдрібніших питань і ніяк не загрожує стратегічним цілям кожного з політичних акторів.

Отже, злагода – це не безпосередня мета, а стратегічна. Вона не з'являється сама по собі, не настає у взаєминах між акторами лише через позначення співпадіння їхніх цілей або інтересів. Це також не є просто досягнутою з того чи іншого питання домовленістю. Злагода, на наш погляд, виступає цілком логічним і закономірним елементом та прикінцевим етапом ланцюга згод у процесі обговорення і в такий спосіб трансформується у моральну владу, породжувану комунікативними засобами (Ю. Габермас) [116, с. 385].

Зафіксований у даному визначенні спосіб упорядкування характеру взаємодій та розподілу його результатів між партнерами ми називаємо механізмом домовляння і розглядаємо його як різновид соціального інституту, під чим словникові видання розуміють стійкий комплекс формальних і неформальних правил, принципів,

норм, установок, які регулюють різні сфери людської діяльності й організують їх у систему ролей та статусів, що утворюють соціальну систему [117, с. 117]. Опираючись на дане визначення, ми також розглядаємо домовляння і як політичний інститут – один з тих регулятивних еталонів, які сприяють встановленню і здійсненню «зв'язних рішень», вплив чого поширюється на все суспільство.

Домовляння, як видно з наведеного визначення, структурно охоплює поширені усталені форми консенсусного мислення та спрямовані на узгодження позицій зі спірних питань дій, соціальні звичаї спільного обговорення, визнані моделі настанов поведінки щодо діалогу і пошуку взаємоприйнятних компромісів, зразки очікувань адекватної поведінки з боку партнерів, що визнаються політичними акторами як раціональні, справедливі, й якими вони керуються у своїх діях, що, врешті-решт, і дозволяє їм доходити згоди між собою з різних спірних питань.

Метою домовляння як політичного інституту є підтримання функціональної цілісності і безперервності перебігу політичного процесу, що передбачає залучення до участі в ньому всіх зацікавлених агентів політичної системи і встановлення зрозумілих й визнаних ними матриць та алгоритмів взаємодії. У разі суперечок між політиками йти на домовляння спонукає не власна совість, а все те, що належить до механізмів соціального контролю за поведінкою особистості – громадська думка, санкції щодо схвалення або, навпаки, покарання порушника загальноприйнятих норм, авторитет традиції, піклування про власну ділову репутацію та професійну кар'єру, які всі разом задають певний контекст культури політичних взаємодій, а також реальна перспектива задовольнити принаймні частину своїх інтересів.

Видимою особливістю вказаних норм є їх неформальний характер. Тому й інститут домовляння є передовсім неформальним інститутом, який проявляє себе у вигляді правил пристойної політичної поведінки і манер шляхетного товариства у зв'язку з ситуацією спору. Завдяки цьому домовляння виступає джерелом соціальної консолідації. Досвід європейської інтеграції показує визначальну роль домовляння саме як неформального інституту, що здійснюється у вигляді системи переговорів держав-учасниць і що силою авторитетного звичаю та усвідомленої в якості етичної цінності традиції схиляє до згоди шляхом вироблення консенсусного рішення, яке, у свою чергу, передбачає аргіогі необхідність йти на поступки задля деякого взаємоприйнятого варіанта. Як заявив у

2007 р. стосовно непоступливої позиції уряду Варшави з ряду питань президент Європейського парламенту Ханс-Герт Пьотеринг: «Польща претендує на солідарність з боку інших членів Європейського Союзу. Але у такому разі їй самій потрібно бути готовою до компромісів» [118]. У міру поступового накопичення моментів згоди зміцнюється й опрідметнюється (у вигляді документів, угод, рішень) злагода як сукупність узятих на себе зобов'язань діяти консолідовано. Це, у свою чергу, поглиблює довіру і тягу до співробітництва.

Одночасно підкреслимо, що домовляння в політиці не може бути лише неформальним політичним інститутом, оскільки, як слушно зауважує М. Кармазіна, укладеним угодам властива безперервна змінність [119, с. 35]. Вона породжується плінністю самого політичного життя, приходом до активної участі в ньому нових гравців. Аби зменшити невизначеність у їхніх взаємодіях, знизити трансакційні витрати й оптимізувати шляхи отримання практичного результату потрібен ефективно діючий механізм прийняття колективних рішень.

Структурно він включає наступні елементи: *суб'єкт* – індивідуальний (Президент, лідер партії, депутат, окремих громадянин) або груповий (парламент, партійний комітет чи осередок, депутатська фракція, уповноважена для переговорів делегація тощо); *ситуацію* – ті випадки перебігу політичного процесу, які потребують застосування цього механізму; регламентуюча дану ситуацію *норма* – підстава (наприклад, передбачена регламентом представницького органу) для запуску в дію консенсусно-конвенційних форм міжсуб'єктної взаємодії; *порядок вирішення* ситуації суб'єктами на основі визнаних ними норм, емпірично представлений у вигляді конкретного переліку й послідовності виконуваних процедур; *контроль* за виконанням прийнятих колективних рішень; особливі *умови* взаємодії суб'єкта з іншими агентами (наприклад, із засобами масової інформації, неурядовими організаціями, релігійно-церковними структурами тощо, які впливають у зв'язку з ухваленням колективним рішенням); *санкції* щодо порушника встановлених норм і прийнятого порядку; *протоколи намірів* щодо перспектив подальшої співпраці, які можуть бути виражені у формі відповідних заяв або щодо погоджених планів чи створення погоджувальних рад, комісій, або щодо запровадження процедури обміну думками, інформацією, проведення у майбутньому консультацій тощо.

Лише набувши формалізованого вигляду, інститут домовляння може перетворитися на самодостатній чинник впливу, що вирівнює

відносини й стабілізує очікування політичних акторів і тим самим толерантизує їх взаємодії. Оскільки згода виступає модусом злагоди, то поменшання моментів формалізованої згоди, як засвідчив досвід, у зв'язку з неприйняттям Європейської Конституції, породжує чимало сумнівів щодо принципової можливості досягнення злагоди, і навпаки.

Щоб домовлятися, потрібно володіти необхідними для реалізації цього знаннями та вміннями, необхідні наявність бажання та волі, мінімум взаємної довіри і толерантності. Без цих умов, навіть будучи оформленими у вигляді якоїсь письмової угоди, домовленості залишатимуться непродуктивними, тимчасовими, сповненими підозрілістю, зорієнтованими переважно на егоїстичний тактичний вииграш, а не на реальну практичну корисність в інтересах динамічного й водночас результативного перебігу політичного процесу.

Для утвердження інституту домовляння потрібно враховувати ті загальні умови, які щодо існування політичної системи як такої сформулював Девід Істон. До цих умов належать наступні. По-перше, дію домовляння як інституту не можна уявляти у вигляді якогось завершеного і в цьому сенсі одиничного акту за схемою «потреба домовлятися – спільно знайдене рішення спірного питання – реалізація рішення як інструмент розв'язання проблеми». Насправді ж потреба в домовлянні вже містить у собі зворотню дію, що передувала їй. Прийняте рішення породжує нову проблему і продукує тим самим нову потребу у домовлянні. Тому домовляння водночас виступає і результатом, і процесом політичної діяльності, і її передумовою.

По-друге, певні потреби, що спонукають до ситуації домовляння, проявляються у сторін у вигляді їхніх вимог. Такі вимоги мають під час домовляння піддаватися об'єктивному аналізу на предмет приведення їх у відповідність до аналогічних параметрів в екстра-соцієтальному оточенні, врахування незалежних експертних оцінок щодо ресурсних резервів сторін і супроводжуватися дією культурно зумовлених обмежень (традиціями, існуючими ціннісно-нормативними заборонами і т. п.).

По-третє, сторони домовляння мають усвідомлювати необхідність досягнення успіху в порозумінні з опонентом і докладати для цього зусилля. Без такого роду внутрішньої інтенції і наполегливої підтримки майбутнього успіху окремі домовленості не мають перспективи. Особливо важливою є демонстрація підтримки з боку всього політичного класу, в тому числі – лідерів громадської думки, засобів масової інформації тощо. До речі, провал абсолютної більшості спроб домовитися на рівні провідних сил і фігур в

українській політиці останнім часом пов'язаний значною мірою з відсутністю підтримки цих спроб з боку інших агентів політичної системи, протидією у ЗМІ через кампанії протесту проти «змови», «запроданства», «підкилимних інтриг» тощо.

По-четверте, версія досягнутої згоди має бути потрактована і легітимізована як рішення виступати та діяти *за* щось, а не *проти* когось. Позитивна спрямованість і конструктивна наповненість угод, універсалів, інших конвенційних форм дозволяє зрозумілим для широкого загалу чином пояснювати співпрацю між зовсім різними політичними силами, а також отримувати додатковий аргумент для власної апеляції до виборців у разі небажання опонента йти на домовляння або порушення ним вже досягнутої домовленості. Така легітимація має спиратися на притаманні риси ментальності, особливості національного характеру і психології, історичні аналогії і сучасні прецеденти.

Погоджена взаємодія політичних сил стане більш вірогідною, якщо вона засновуватиметься на низці подібних домовленостей, у яких як у засобі власної легітимації мають бути однаково зацікавлені і влада, й опозиційні партії, що позиціонують себе в якості державницької відповідальної сили. Умовами домовляння є визнання рівності учасників цього процесу, повага до аргументів та здатність йти на взаємні поступки і – це головне! – формулювання з боку всіх контрагентів конструктивних альтернативних проектів політичних рішень, щодо яких власне й відбувається обговорення, а також наявність відповідних процедур для забезпечення дискусій між усіма суб'єктами політичної системи і, насамперед, діалогу між владою та опозицією.

Вадою сучасної української опозиції є слабка практична змістова складова пропонованих нею проектів управлінських рішень, які мали б на меті стратегію модернізації суспільства, а не поточні потреби й політичну кон'юнктуру. Крім того, перешкоджає розвитку культури домовляння відсутність неписаних традицій або унормованих регламентом процедур продуктивного регулярного спілкування між представниками уряду й опозиції в парламенті, як це, наприклад, має місце у Британії чи Канаді. Українська влада не зацікавлена у домовлянні, бо не має жодної мотивації до діалогу з опозиційними силами.

Відтак, результатом домовляння має бути згода. Сенс згоди полягає в тому, щоб її плодами могли скористатися всі – влада і опозиція, політичні лідери й аутсайтери, партійні активісти і пересічні громадяни. Згода не є синонімом недемократичної одностай-

ності. В. Антонович у статті «Про українофілів і українофільство» справедливо писав, що ототожнення понять «єдність» і «одноманітність» щодо уявлень про способи господарювання, організацію побуту, особливості вживаної мови і культури; нав'язування іншим власних естетичних суджень і таврування як злочинців тих, хто чинить цьому спротив, є причиною нетерпимості [120, с. 303]. Єдність тому й іменується та маніфестує себе таким чином, оскільки вона наголошує на факті поєднання несхожого, неоднакового, в той час як «одноманітність» сигналізує про невиділеність, відсутність індивідного начала, знеособленість суспільного суб'єкта.

Порозуміння, довіра, згода не продукуються суспільно-політичним життям самі по собі, а потребують також й усвідомленого, громадянськи відповідального зусилля з боку політичного актора та низки обов'язкових процедур, виконання кожної з яких поступово прищеплювало б цінності толерантності. Як підкреслюють відомі американські політологи Дж. Коен та Е. Арато, саме процедури відіграють роль головної передумови виникнення позитивного права [121, с. 438]. У свою чергу, культура толерантності виступає єдиною можливим тлом для вільного здійснення процедури раціонального досягнення демократичної згоди та наступної національної консолідації в ім'я загального блага.

Отже, ми доходимо висновку, що для виразно гетерогенного, перехідного українського суспільства пошук оптимальної моделі влади і принципів функціонування політичної системи має обов'язково передбачати напрацювання культури домовляння у провідних акторів. *Передумовою цього виступають толерантність і взаємна довіра, свідомі зусилля і певні узгоджувальні процедури, які сприяють досягненню згоди.* При цьому роль толерантності полягає в тому, що саме вона «замикає» дію кожної із щойно вказаних передумов на всіх учасників обговорення на принципах рівності і взаємності, завдяки чому поступки не сприймаються як вимушені і несправедливі.

Задля успіху слід мінімізувати в предметі домовляння питання ідейно-духовного гатунку, передавши їх інституційне оформлення на рівень великих регіональних структур, що відрізняються схожістю ідейно-ціннісних настанов і орієнтацій свого населення.

Визначальна роль у впровадженні в життя домовляння як політичного інституту належить еліті. Практика політичного життя свідчить, що саме політична еліта в Україні є основним джерелом нетолерантності, яка часто набуває форм ворожнечі, нездатності лідерів до порозуміння та співпраці між собою. Це псує імідж

держави, гальмує демократизацію, стримує необхідні реформи, спричиняє, врешті-решт, затяжну політичну нестабільність і кризу.

Поняття «еліта» походить від латинського *eligere*, що перекладається як «обирати». Згодом від цього дієслова утворилось французьке слово *elite*, яке з XVII ст. почало вживатися для позначення явищ або предметів, що вирізняються найвищим ґатунком поміж інших, подібних до себе [122, с. 503]. До політичної еліти належить верхівка правлячих структур усіх гілок державної влади, які приймають закони та інші законодавчо-нормативні акти, втілюють програмні положення у практичну діяльність, очолюють провідні політичні інститути суспільства, також верхівка опозиційних політичних сил (партій, рухів, інститутів громадянського суспільства, громадськості), представники політизованої інтелігенції – засобів масової інформації, академічних кіл, творчих спілок і організацій, які беруть активну участь у політичному житті [123, с. 17].

Значення еліти для досягнення й підтримання солідарності суспільства надзвичайно важливе, оскільки саме «еліта є основним провідником базових цінностей, що об'єднують народ» [124, с. 30]. Що стосується сучасної України, то у ній склалась парадоксальна ситуація, за якої політична еліта непримиренністю і безкомпромісністю у боротьбі за владу та ресурси фактично розхищує основи консолідації. Причини такої налаштованості на взаємну ворожнечу різні. Розглянемо деякі з них.

Так сталося, що всі роки постсоціалістичного розвитку якось на узбіччі суспільної уваги опинилася проблема становлення нової правлячої еліти – хто вона, з ким вона, в ім'я чого діє? Наводячи на підтвердження власної думки слова академіка Івана Дзюби про те, що в Україні відбувся раптовий викид демагогів, кар'єристів, сумнівного походження нуворишів у псевдоеліту, відомий політолог Ф. Рудич доходить висновку, що на сучасному етапі правляча еліта об'єдналася в олігархічні клани, головна мета яких – особисте збагачення шляхом приватизації влади, тобто використання її для розподілу державних ресурсів [125, с. 5].

Доволі симптоматичною на цьому фоні виглядає тенденція значного посилення прямого представництва великого бізнесу в найвищих ешелонах української влади. Як зазначає С. Телешун, порівняно з 2002 роком, у чотири рази зросла кількість депутатів у складі Верховної Ради, пов'язаних з бізнесом. За підрахунками цього автора, 67 % з них мають реальний бізнес, від 8 до 15 % діють через родичів або контрольовані ними структури, решта – займаються лобістською діяльністю за винагороду [126, с. 6].

Весь конфлікт доби постмайдану на українському політичному Олімпі між тодішніми Президентом В. Ющенком і Прем'єром В. Януковичем оцінювався вченими як «принципово неідеологічний» [127, с. 4]. Тим паче, не йшлося про ідейні витoki гострих розбіжностей між Ющенком і Тимошенко.

Як видно, і за своїм походженням із тоталітарного минулого із частковою орієнтацією на відповідні йому цінності політичної культури, і за складом та суб'єктивною метою перебування в ешелонах влади, в яких превалюють бізнес-інтереси і відповідна первісному накопиченню капіталу войовничість у їх захисті та експансія в реалізації, представники еліти не вмотивовані до порозуміння, компромісу і згоди. Через щільне переплетення відносин власності і відносин влади поступки можуть обернутись для них прямими фінансовими збитками, тому утворювані коаліції виявляються крихкими і недовговічними. Через постійні спроби перерозподілу власності відбувається конфронтація по всій лінії протистояння, коли непоступливість сторін поширюється й на ті питання, які безпосередньо не пов'язані з майновими.

Як підкреслює М. Юрій, одним із найстійкіших елементів української традиційної свідомості є сприймання влади як відділеної від суспільства, як змістонаділяючого начала, як єдиної та неподільної. Тому й влада бачить та артикулює світ тільки у власній перспективі, а всі інші вона оцінює як зазіхання на саму свою сутність [128, с. 255-256]. Відтак, не випадковим є панування принципу «Переможець отримує все».

Суттєвим бар'єром на шляху розвитку культури домовляння є непримиренність до будь-яких самостійних думок у лавах самих політичних партій. Не варто очікувати згоди між собою двох найбільших фракцій у Верховній Раді – БЮТ і Партії регіонів, якщо за порушення принципу імперативного мандату при голосуванні навіть з другорядних питань депутат одразу виключається із фракції даної партії. Міжпартійну згоду й порозуміння набагато легше започаткувати з рівня індивідуальних домовленостей, аніж одразу прагнути до погодження цілого блоку групових інтересів.

Отож, з урахуванням сказаного обов'язковими кроками на шляху до порозуміння й згоди мають бути розділення бізнесу і влади, політичної боротьби й економічної конкуренції, нормативно-правове регулювання того, щоб інтереси держави й інтереси окремих спільнот у ній не співпадали і щоб ніколи держава не була знаряддям пріоритетного обслуговування корпоративних, приватних або чийхось інших специфічних потреб, а також усебічний

розвиток внутрішньопартійної демократії та підтримка культури консенсусного мислення й дії всіх учасників політичного процесу.

Сприятливими інституційними умовами цього мають стати прозорість партійних списків до парламенту, обмеження депутатської недоторканості, легалізація й упорядкування лобізму, принцип ротації кадрів, надання допомоги й більших повноважень представницьким структурам громадянського суспільства через забезпечення моніторингу ефективності діяльності органів законодавчої та виконавчої влади, і загалом формування такої конфігурації елементів політичної системи, яка відповідала б моделі, що йменують як «інституціональні гарантії» [129, с. 237].

О. Новакова умовами демократичної консолідації еліти називає, по-перше, те, що політичний процес має перетворитися на консенсусну гру. По-друге, – більшість населення повинна бути прихильниками політичних змін на основі демократичних процедур. По-третє, – всі учасники політичного процесу повинні розуміти необхідність вирішувати конфлікти тільки відповідно до встановлених форм і усвідомлювати, що порушення їх є неефективним і досить затратним. І, по-четверте, – вони повинні у взаєминах між собою відмовитись від принципу непримиренності [130, с. 77].

Специфічним політичним покликанням саме еліти є формулювання ідеї загального блага як консолідуючої основи суспільства, ідеї, зміст якої має бути близьким для абсолютної більшості громадян. Якщо визначати толерантність як згоду між опонентами у найвищих цілях та інтересах, то багатогранним об'єктом такої згоди якраз і виступає *common good* – загальне благо, під чим, за Оксфордським політичним словником, розуміють добро, що належить певній спільноті і яке не можна поділити. Таке добро можна почасти відрізнити від добра конкретних індивідів, які входять до складу цієї спільноти [131, с. 238]. У *common good* акумульоване те найбільш важливе, що зачіпає докорінні інтереси всього загалу і що не може бути тотально «приватизовано» або репрезентовано бодай якоюсь його частиною, а належить усім разом і кожній з них зокрема.

Таким безумовним добром, що повинно мати фундаментальне значення для українського політикуму, є той незаперечний і добре усвідомлюваний навіть незаангажованими російськими вченими факт, що «абсолютна більшість громадян України прагнуть зберегти її як суверенну і незалежну державу» [132, с. 163-164].

Зазначимо, що частіше за все автори прагнуть концептуалізувати загальне благо через конструкт української національної ідеї

і проаналізувати причини, через які вона поки що не набула належного статусу в суспільстві. В цьому плані типовим є такий підхід: «Повноцінний розвиток національної ідеї можливий як відновлення здатності всієї української спільноти репрезентувати неповторний історичний досвід» [133]. Таке звернення до минулого спонукає не лише ідеалізувати його, але й вибирати «винятково український консерватизм» у якості ідейно-концептуальних засад *common good*, тому що «жодна інша ідеологія нас ніколи не сконсолідує» [134].

На наш погляд, при всій привабливості й значимості історичне минуле не може бути головним консолідуючим чинником для сучасного українського суспільства. По-перше, історичний шлях кожної з великих його спільнот має суттєві відмінності, які зберігаються в історичній пам'яті та її каналами відтворюються в нових поколіннях. По-друге, деталізація минулого у взаємовідносинах таких спільнот здатна не стільки консолідувати, скільки провокувати неприємні питання. Скажімо, чи боролось українське козацтво проти уніатів? По-третє, консерватизм як базова ідеологія державотворення, за даними всеукраїнських досліджень, користується підтримкою лише 9,9 % населення. Водночас, наприклад, за лібералізм висловлюються 17,6 %, за соціальну демократію – 20,7 %, за ідеологію єврорегіоналізму з властивими цінностями сучасного західного суспільства – 36,5 % [135].

Ми вважаємо більш продуктивною для справи загальнонаціональної консолідації ідею, зорієнтовану на майбутнє, ідею-мету, до реалізації якої кожна спільнота ставилась би, як до своєї власної, притому, що кінцевий результат виявлявся б однаково корисним і для всього загалу, і для окремої спільноти, та відкривав би перспективу для самореалізації кожного регіону, сектора, громадянина в цій державі. Звернемося у зв'язку з цим до повчального досвіду Великої Британії. В якості національної ідеї державною владою запропонований концепт «Креативна Британія», згідно з чим країна позиціонує себе як новаторська, що усіляко підтримує таланти, що найбільше цінує творчу самореалізацію кожного [136]. Пригадаємо, що це робиться в державі з великою історією, але в такій, де сьогодні постала проблема гармонізації відносин між різними сегментами суспільства.

Україна має величний пантеон історичних постатей у науці, техніці, мистецтві, спорті, гідних наслідування. Їх сукупний доробок виступає тією духовною скарбницею, з якої теперішнє та майбутні покоління здатні черпати сили для служіння своїй державі. Чому б

не скористатися цим надбанням у площині екстраполяції його на майбутнє як нашою національною ідеєю для консолідації? Такий зміст національної ідеї є прийнятним і зрозумілим у якості загального блага для всіх складових українського народу і, будучи позбавленим ідеологічного нашарування, концепт «Креативної України» може бути вираженням найвищих цілей розвитку, до чого на принципах згоди і порозуміння можуть долучатися всі відповідальні політичні сили і свідомі громадяни.

На окрему увагу заслуговують питання розвитку місцевого самоврядування. Сьогодні центр перевантажений вирішенням багатьох проблем, навколо яких точиться гостра полеміка й відбуваються зіткнення регіональних інтересів і які слід передати на рівень місцевих громад, тим самим суттєво зменшуючи тиск на цінності загальнонаціонального порозуміння. Регіонально-місцевий досвід успішної політико-управлінської роботи став би своєрідною школою цивілізованих політичних манер, до яких належить і толерантність. Зауважимо, що політична толерантність як усталена соціальна якість і принцип відносин, як умова і ознака демократичної консолідації формується в результаті дії двох зустрічних впливів: «знизу» – від реалізованої поширеної практики стандартів політичної діяльності, поведінки та участі й «згори» – від нормативних, інституціональних та організаційних основ її забезпечення, а також стимулювання та захисту її з боку громадської думки, інших суспільних інститутів.

До механізмів порозуміння належать демократичні процедури, які передбачають координацію зусиль різних акторів шляхом їхньої співучасті у підготовці рішень в органах представницької влади, в роботі узгоджувальних рад і комісій, у спільному виконанні консультативно-контролюючих функцій щодо владних структур регіонально-місцевого рівня.

Оскільки джерелом нетолерантності часто виступають відторгнуті від управлінських справ опозиційні сили, доцільним уявляється ухвалення закону про політичну опозицію, який би окреслював гарантії парламентської і позапарламентської опозиції, механізми її долучення на принципах дорадництва до певного кола управлінських рішень центральних і місцевих органів виконавчої влади, систематичне публічне звітування про підсумки своєї роботи.

Конче потрібно долати правовий нігілізм, зміцнювати інститут прав і свобод людини в Україні. Толерантність виступає як підтверджене авторитетом закону й охоронюване силою його дії право кожного очікувати терпимість до себе у різноманітних мані-

фестаціях власної неповторності на принципах забезпечення основоположних свобод і природжених прав, але за умови, що їх реалізація ніяким чином не обмежує і не спричиняє шкоди правам і свободам інших людей. Тому розбудова правової держави, за якої влада сама для себе встановлює обмеження своїх прав і де забезпечується рівність перед законом, виступає однією з передумов для утвердження інституту домовляння, досягнення згоди і толерантності.

Порозуміння можна досягти набагато швидше у разі дотримання вимог політкоректності. Існують різні тлумачення цього феномена й різні оцінки його корисності [137]. З нашої точки зору, дане поняття відіграє належну роль у підтриманні конструктивної взаємодії між політичними акторами, адже якщо взяти до уваги переклад слова «correctness» – як «правильність» і «точність», політкоректність має безпосереднє відношення до вказаних вимог міжсуб'єктних комунікацій у політиці. Завдяки ним зменшується ризик неадекватної соціальної перцепції, суттєво знижується можливість виникнення непорозуміння, несприйняття «іншого» як рівного партнера по діалогу. Тому політкоректність виступає одночасно і як передумова толерантності, і як дотична комунікативна практика, що надає політичному дискурсу таких якісних параметрів, за яких зміст і смисл інформації, що передається, наміри комунікатора й оцінка її реципієнтом мають схильність до співпадіння.

Опанування нормами політичної коректності передбачає насамперед раціоналізм і професіоналізм в політиці, соціальну відповідальність і можливість верифікації будь-яким незалежним суб'єктом. Завдяки цьому політична комунікація стає більш прозорою, її теми – придатними для обговорення, спірні проблеми – для дискутування, а оцінки й пропозиції – більш обґрунтованими та виваженими. Для досягнення згоди утворюються сприятливіші умови, коли на шляху до взаєморозуміння і домовленостей зникають комунікативні бар'єри.

На відміну від коректності, політична некоректність з'являється тоді, коли комунікативний акт не забезпечує належної сигніфікації через невідповідність відносин у системі «комунікатор – мотиви (причини) комунікації – мета і завдання комунікації – засоби, зміст і форма комунікації – час і місце комунікації – адресат комунікації – об'єктивні результати комунікації».

Різноманітні неточності, неправильності в політичній комунікації можуть породжувати непорозуміння, викликати недовіру до

джерела й до змісту інформації, спричиняють емоційну напругу, бажання спростувати «іншого» та негайно відновити «правду». Відомо, що в політичній боротьбі існує спокуса переступити незавжди видиму межу між принциповістю, полемічною загостреністю, вдалим ораторським прийомом і викривленням фактів, подій, слів опонента тощо. Особливо часто неправильності, неточності, невідповідності процесу сигніфікації мають місце під час виборчих кампаній. Нагнітання негативізму при висвітленні їх засобами масової інформації, на думку канадських дослідників К. Крос і Р. Гакета, стало одним із чотирьох важливих напрямів їхньої діяльності [138, с. 41]. Ілюстрацією слугують лише кілька заголовків статей з газет, що масово роздавалися на вулицях, – «Україна у біді» («Народна газета», жовтень 2009 р.); «Так даліше жити нельзя!» («Народная оппозиция» – 2009 р., № 2); «Давить их сверху и снизу!» («Рабочая газета» – 2010 р., № 180).

В Україні дотепер ще не сформувалася культура політичної полеміки, опоненти часто не звертають увагу на коректність власних висловлювань, оцінок, і, як наслідок некоректного вживання, проголошені ними цілі і засоби боротьби, претензії й вимоги стають предметом довільних тлумачень масовою свідомістю.

Наприклад, вкажемо у зв'язку з цим на дуже поширене у нас, але абсолютно некоректне таврування політичних опонентів, як «фашистів». Саме як прояв «фашизму», «націонал-соціалізму» були опосередковано кваліфіковані масові акції громадянської непокори у Києві у заяві найвищих керівників держави від 13 лютого 2001 року. Інший приклад – звинувачення на адресу тодішньої влади у потуранні в країні «фашизму» – знаходимо у зверненні до співвітчизників фракції «Наша Україна» у Верховній Раді у вересні 2004 року. Одними з улюблених позначень причин невиконання якихось державних рішень в устах Прем'єра Ю. Тимошенко у 2007-2009 рр. були «саботаж», «заколот». Усі подібні ярлики затуманюють суть справи, підміняють аналіз шляхів розв'язання конкретної проблеми пошуком усе нових аргументів для звинувачень за логікою пізньої раціоналізації, відповідно до якої суб'єкт, одного разу виголосивши щодо іншого свою думку у вигляді деякого узагальнюючого висновку («ви фашисти, саботажники, зрадники» і т. п.), сам опиняється в психологічній залежності від неї і вимушений постійно відшукувати нові підтвердження її правоти.

Політично некоректними, як показує аналіз, є назви деяких політичних партій, політичних кампаній, ініціатив, проектів тощо. Так у березні 2006 року у виборах до парламенту України брала

участь «Партія політики Путіна». Недоречність подібної назви є очевидною, хоча б з огляду на обов'язок поважати суверенітет України. Саме задля участі в президентській кампанії 2010 р. змінив своє прізвище на «Противсіх» один з кандидатів, хоча в змісті його програми не було якихось абсолютно оригінальних, таких, що не повторюються в інших, ідей. Натомість, додаткового імпульсу пристрастей у перегони цьому кандидату вдалося таки привнести. Отже, з огляду на той факт, що 98 % населення не читають політичні програми, а орієнтуються на емоційні інструменти, що їм дають політики [139, с. 2], необхідність у політкоректності як у засобі толерантизації і досягнення згоди виглядає більш ніж очевидною.

* * *

Таким чином, підбиваючи підсумки, зробимо акцент на тому, що політична толерантність маніфестує себе через якісні властивості перебігу різноманітних політичних взаємодій, які відбуваються у форматі політичного процесу. Це орієнтує увагу до її феноменальних рис – характеру діяльності і вчинків його учасників, у першу чергу, тих, хто долучений до системи відносин «влада – опозиція», до вияв-лених ними норм та цінностей політичної культури, до змісту впливових політичних ідеологій та пануючого типу політичного дискурсу, до особливостей стосунків усередині політико-державної еліти і між її структурними складовими; до міжособистих взаємин політичних лідерів, до способів електоральної поведінки і типів політичної участі агентів політичної системи.

Практика показово свідчить, що в політичній толерантності знаходять своє втілення, в першу чергу, ті аспекти у взаємодіях акторів, у яких відображається ставлення до феномена влади – власного та опонента, у зв'язку з боротьбою за неї та реакції на втрату її, оцінкою її використання різними політичними суб'єктами. Вона постає як нагальна потреба у разі загостреної конкуренції між соціально-політичними силами, внаслідок чого суттєво дестабілізується суспільно-політична ситуація в країні, дезорганізується функціонування політичної системи.

З огляду на іманентні для демократичної політики конфлікти і тимчасовість компромісів, завдяки політичній толерантності опоненти можуть у режимі агоністичного плюралізму забезпечувати співіснування через зміну ставлення один до одного і визнання за суперником законного права на боротьбу, через відкритість, змагальність та рівність позицій.

Визнання рівності акторів і симетричності їхніх відносин як принципів демократичної організації політики реалізується через декларовану й гарантовану соціально-правовою практикою *рівнодоступність* до політичної участі на підставі потенційно однакового володіння кожним з них первинним статусом носія влади. Толерантність у взаєминах між різними політичними суб'єктами випливає з ідеї *народо-владдя*, якщо під «народом» розуміти сукупність індивідів, кожен з яких і є частинкою народу, без якої той уже не має повноти власного історичного буття і втрачає максимально можливий рівень суб'єкта легітимації та унормування соціального порядку.

Політична толерантність являє собою умову, сприятливу для функціонування механізму *спів-участі* у справах держави і, відповідно, вона виступає найбільш природною для демократії, а тому й найбільш ефективною умовою консолідації громадян, їх різних груп, політичного класу й еліти. Дбаючи про політичну толерантність, демократична влада тим самим опікується і захищає власну легітимність.

У багатоскладових суспільствах політична толерантність виступає як один із ефективних способів трансформації конфліктів у мирне русло і передбачає обов'язок влади забезпечувати суспільний діалог з будь-яких питань державного життя, формат якого, однак, зумовлюється традиціями, культурою, іншими факторами. Завдяки громадському моральному дискурсу конституюється комунікативна спільнота, яка за участю всіх його учасників шляхом вироблення найкращого аргумента продукує солідаритети – основу для конструктивної взаємодії політичних акторів. Особлива роль при цьому належить співробітництву еліт.

Небажання сторін співпрацювати через взаємну непоступливість породжує замкнене коло взаємної нетерпимості, в якому панує парадоксальна логіка подій, за якої уявні наслідки від майбутнього конфліктного зіткнення виступають у ролі його безпосередньої причини, що суб'єктивно виправдовує насилля і тероризм.

Політична толерантність розглядається у *вузькому* – як відображення якості відносин між владними суб'єктами, у зв'язку з безпосередньою реалізацією функцій політики, і в *широкому* значенні – як відображення ставлення індивідів один до одного у різних сферах суспільних відносин, якщо особливості їх перебігу та наслідки їх взаємодій набувають політично значимого впливу й оцінюються у контексті взаємодії в системі «державна – суспільство», «влада – громадяни».

Виділені такі аспекти політичної толерантності, як економічний, соціальний, культурно-виховний, комунікативний. Відповідно до цього щодо політичного процесу політична толерантність виконує ряд функцій – світоглядну, культурно-виховну, демократизації та гуманізації статичних і динамічних вимірів політичного життя, соціалізаційну, консолідаційну щодо відносин між агентами політичної системи.

Запровадження норм та цінностей політичної толерантності та ефективність виконуваних нею функцій залежить від типу політичного процесу. Через це, з огляду на переважно незахідний його тип, в Україні ефективність і масштаб впливу функцій толерантності на перебіг політичних подій залишається незначним.

Екзогенним чинником толерантності виступають соціально-політичні розмежування. Дизайн їх в українському суспільстві виразно поляризований. Не будучи корегованим адекватною державною політикою, спрямованою на їх мінімізацію, він постійно продукує настрої нетолерантності у відносинах між соціальними класами, центром і периферією, містом і селом, між етноконфесійними, мовно-культурними, політичними спільнотами, поглиблює ціннісно-цивілізаційні відмінності між Сходом і Заходом як складниками єдиної держави.

Ендогенним чинником виступає міжпартійна боротьба за владу. Вона є постійним джерелом нетолерантності, і в цьому смислі політична нетолерантність постає як атрибутивна ознака демократії. Гострота, інтенсивність, масштаб негативних наслідків від конфліктів на ґрунті політичної боротьби, а, значить, і рівень нетолерантності, однак, зумовлюються мірою усвідомлення цього політичними акторами, їхньою спроможністю до згоди, до порозуміння, усталеністю і авторитетністю політичного інституту домовляння.

Залежно від інтенсивності комунікативних актів, активованих для цілей боротьби з опонентом і здійснюваних у континуумі політичного процесу, ми виділяємо дві фази: фазу *статичного* протиборства основних гравців в умовах дизайну позицій і ролей, що склався в результаті виборів, і фазу *динамічного* протиборства у зв'язку з підготовкою та проведенням виборчої кампанії. Для першої найбільшим викликом толерантності виступає політичний мобінг, а для другої – меседжі.

З огляду на роль толерантності як модератора конфліктних зіткнень, орієнтація її норми та цінності учасників політичного процесу прискорює досягнення порозуміння й згоди між ними, в першу чергу, стосовно *common good* – загального блага. Формулювання й

реалізація його в категоріях загальнонаціональної ідеї постає специфічним політичним покликанням еліти. Для України її зміст має бути зорієнтованим на майбутнє. Шлях до цього передбачає як співпрацю між собою всіх сегментів суспільства, так і можливість для кожного з них до самореалізації. Таке поєднання загального та партикулярного інтересів зацікавлює у кінцевому результаті як в однаково корисному і для всього загалу, і для окремої спільноти та відкриває перспективи самодіяльності для кожного регіону, сектору, громадянина в державі.

Політична толерантність передбачає необхідність дотримуватися норм політкоректності, що, у свою чергу, потребує від акторів раціоналізму, професіоналізму, соціальної відповідальності, прозорості політичної комунікації, відмови від догматизму, впливу негативних стереотипів, високої культури полеміки.